

4. Бодров В. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2006 – 528 с.
5. Экстремальна психологія: [підручник] / за заг. ред. О. Тімченка – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.
6. Кокурин А. Психологическое обеспечение экстремальной деятельности / А. Кокурин // Развитие личности. – 2004. – № 4. – С. 190–204.
7. Корольчук М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] / М. Корольчук, В. Крайнюк. – К.: Ніка-центр, 2006. – 580 с.
8. Про затвердження інструкції з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб: Наказ МНС від 23 лютого 2004 р. № 89.
9. Педагогічна майстерність учителя: [навч. посіб.] / за ред. В. Гриньової, С. Золотухіної. – Х.: ОВС, 2006. – 240 с.
10. Розов В. Психологічна діагностика адаптивних здібностей до стресу / В. Розов // Практична психологія і соціальна робота. – 2006. – № 11. – С. 12–18.
11. Смирнов Б. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. Смирнов, Е. Долгополова. – Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007. – 292 с.

УДК 37.017

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ВЗАЄМОДІЇ СІМ'Ї І ШКОЛИ

Миколаєнко А.Є., старший викладач
кафедри технологічної освіти та професійної підготовки
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

У статті здійснений ретроспективний аналіз стану досліджуваної проблеми патріотичного виховання в науково-педагогічній літературі; виявлені основні підходи до визначення поняття «патріотизм»; визначено, що патріотизм як духовно-моральна цінність завжди виступав пріоритетним завданням функціонування держави, становлення суспільства, розвитку особистості.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, національне виховання, формування патріотизму.

В статье осуществлен ретроспективный анализ состояния исследуемой проблемы патриотического воспитания в научно-педагогической литературе; выявлены основные подходы к определению понятия «патриотизм»; определено, что патриотизм как духовно-нравственная ценность всегда выступал приоритетной задачей функционирования государства, становления общества, развития личности.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое воспитание, национальное воспитание, формирование патриотизма.

Mykolayenko A.E. THEORETICAL BASIS OF RESEARCH PROBLEMS PATRIOTIC EDUCATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN FAMILY AND SCHOOL INTERACTION

In the article the retrospective analysis studied problems of patriotic education in the scientific and educational literature; the basic approach to the definition of “patriotism”; determined that patriotism as spiritual and moral value has always been a priority of state functioning, formation of society, personal development.

Key words: patriotism, patriotic education, national education, formation of patriotism.

Постановка проблеми. Державотворчі процеси, що відбуваються в незалежній Україні протягом останніх десятиліть, зумовлюють необхідність вирішення проблеми виховання національно свідомих громадян, справжніх патріотів, відданих Вітчизні, готових до плідної праці в ім'я рідного народу. Серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають патріотичне, громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що як відповідають нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь,

які розглядатимуть державу (patria) як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін. Інтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, європоцентричність, пробудження громадянської і громадської ініціативи, виникнення різних громадських рухів, розповсюдження волонтерської діяльності, міграційні зміни всередині суспільства, ідентифікаційні і реідентифікаційні процеси в особистісному розвитку кожного українця

відбуваються на тлі сплеску інтересу і прояву патріотичних почуттів і нових ставлень до історії, культури, релігії, традицій і звичаїв українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вихованню у дітей і молоді патріотизму надавали першочергового значення такі вчені вітчизняної педагогіки, як Г. Ващенко, О. Духнович, І. Огієнко, С. Русова, Я. Ряппо, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський. Проблему формування в учнів патріотичних почуттів, розглядали в контексті загального процесу виховання молодого покоління Т. Бондаренко, В. Борисов, О. Вишневський, Т. Гавлітіна, О. Коркишко, В. Кузь, Р. Петронговський, Ю. Руденко, М. Сметанський, М. Стельмахович, Б. Ступарик, О. Стьопіна, К. Чорна. До робіт, що торкаються психологічних аспектів етносвідомості, належать праці І. Беха, Й. Боришевського, О. Киричука, С. Тагліна, О. Хрущ. У науковій літературі (Л. Бойко, В. Вершинін, О. Докукіна, В. Зікратов, О. Кіян, А. Кочетова, Т. Кравченко, А. Свиридов, Н. Толстоухова, І. Хоменко, О. Хромова) сформульована ідея про важливість організації гармонійної взаємодії сім'ї і школи як дієвого чинника виховання дитини, покликаної сприяти її успішній життєдіяльності в сучасній Україні.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб ретроспективно проаналізувати та теоретично обґрунтувати сутність, структуру й особливості патріотизму старшокласників у взаємодії сім'ї та школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. У розвитку патріотизму сучасних старшокласників враховуються соціальна реальність, тобто те, що Україна є поліетнічною державою і що сучасне формування єдиної політичної нації, громадянського суспільства пов'язане як з українським національним відродженням, так і з розвитком культурного розмаїття етнічних меншин. Тому важливим завданням стає оволодіння молоддю цінностями не лише національної, але й світової культури, тобто формування у них здатності до аналізу про взаємозв'язок, взаємовпливи різних культур, усвідомлення місця рідної культури і її цінностей у контексті культури світових спільнот. Сучасне формування патріотизму, зокрема й старшокласників, здійснюється в умовах національного виховання, яке розуміють як «формування гармонійної розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої людини, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, здоровими інтелектуально-творчими й ду-

ховними якостями, родинними й патріотичними почуттями, працьовитістю, господарською кмітливістю, підприємливістю й ініціативою» [3].

Патріотизм як духовно-моральна цінність завжди виступав пріоритетним завданням функціонування держави, становлення суспільства, розвитку особистості. У зв'язку з цим актуальності набуває проблема виховання у юних громадян патріотизму як почуття належності до країни, українського народу, гордості за державу, відповідальності за її долю. Водночас постала потреба осмислити проблему патріотизму в умовах сучасних соціокультурних трансформацій і викликів.

Метою патріотичного виховання на сучасному етапі є становлення громадянина-патріота, готового самовіддано розбудувати Україну як суверенну, незалежну, демократичну, правову, соціальну державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти громадянському миру й злагоді в суспільстві.

У Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді визначено, що «в основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідею розвитку української державності як консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації. Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України про тривалі державницькі традиції України. Серед них Київська Русь, Велике князівство Литовське, Військо Запорозьке, Гетьманщина, Українська Народна Республіка, Гетьманат Павла Скоропадського, Західноукраїнська Народна Республіка, Карпатська Україна та інші українські визвольні проекти. На особливу увагу заслуговує формування української політичної культури в часи Речі Посполитої та Австро-Угорщини, нове осмислення ролі Кримського Ханату як держави кримськотатарського народу з тривалим воєнним протистоянням і плідною військовою та культурною співпрацею» [6].

Патріотичне виховання – складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави.

Водночас національно-патріотичне виховання не повинно прищеплювати ідеї

культурного імперіалізму, тобто способу споглядання світу лише очима власної культури, і виходить з ідеї об'єднання різних народів, національних та етнічних груп, які проживають на території України, довкола ідеї української державності, українського громадянства, що виступають загальними надбаннями, забезпечують їхній всебічний соціальний та культурний розвиток. Українська держава заперечує будь-які форми дискримінації, підтримуючи всі мови і культури, що зазнали такої дискримінації в часи колоніальної залежності України.

Аналіз історичної, філософської, педагогічної літератури свідчить про те, що проблема патріотичного виховання молоді завжди посідала провідне місце. Так, огляд літературних джерел та наукових матеріалів свідчить про те, що першооснови патріотизму були закладені ще в народній педагогіці, а саме в легендах, казках, міфах, літописах, народних піснях, думах, повчаннях, прислів'ях, приказках тощо. В процесі аналізу історичних фактів важливо виявити все позитивне, що вже виправдало себе, і використати його у сьогоденні. Тому для нашого дослідження було важливим відстежити процес змістовного наповнення патріотичних якостей особистості в історії національної освіти та педагогічної думки в Україні в період стародавніх часів, Київської Русі, козацтва та періодів боротьби за українське національне відродження, радянської державності, незалежної української держави.

Історично поняття патріотизму формуються вже в стародавньому світі як любов до рідної землі, мови, традицій [4]. Вже в епоху родового суспільства в слов'янських народів виховання підростаючих поколінь відбувалося в «будинках молоді», де досвідчені старці передавали вихованцям моральні норми, досвід і традиції роду. Виховання дітей у дохристиянський період здійснювалось відповідно до об'єктивної необхідності успадкування підростаючим поколінням набутого попередніми поколіннями суспільно-історичного досвіду завдяки народним традиціям.

Період Київської Русі (X – XIII ст.) посідає особливе місце в історії східних слов'ян. Головною метою народної педагогіки цього періоду було возвеличення простої людини – патріота рідної землі. Високим досягненням педагогічної думки Київської Русі є «Повчання» дітям В. Мономаха. Значну увагу він приділив формуванню в молоді почуття любові до Батьківщини і готовності захищати її від ворогів [9]. Головними орієнтирами у патріотичному вихованні дітей були герої народного епосу – захисники рідної землі, героїчні традиції народу, мрії

про єдність слов'янських народів, а також дотримання молоддю прийнятих в суспільстві моральних норм.

У період українського козацтва виховання було зорієнтовано на формування свідомого патріота з національною гордістю, моральною гідністю, розумного, освіченого, мужнього козака, відданого рідній землі, народу, Батьківщині [7]. Патріотизм став могутньою силою, рушієм діяльності українських козаків. Керуючись патріотичними почуттями, честь і славу України примножували такі козацькі гетьмани, кошові отамани, полководці, як О. Дашкевич, Д. Байда-Вишневецький, С. Наливайко, П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, С. Кішка, П. Дорошенко, І. Мазепа, І. Сірко [1]. Педагогічна діяльність за часів Запорозької Січі була спрямована на виховання у молоді почуття любові до свого народу, готовності віддати життя за волю України. Велика заслуга козацької духовності полягає в тому, що родинні цінності в ній вважалися за найважливіші і набували загальнонаціонального характеру.

З історичних джерел відомо, що у другій половині XVI – першій половині XVII ст. на території України посилюється національний, соціальний та ідеологічний гніт. Особлива роль у розвитку освіти і культури на Україні першої половині XVII ст. належить Києво-братській колегії, де багато уваги приділялося патріотичному вихованню учнів. Братство прагнуло протистояти поширенню католицизму, тому влаштувало школу з метою, «чтобы наши русскія, православныя дѣти не пили изъ чуждаго источника» [8]. Українська школа виховала багато борців за волю України, видатних письменників-полемістів, передових педагогів свого часу: П. Гулака-Артемівського, Ю. Дрогобича, П. Русина, С. Оріховського, Ф. Прокоповича. До головних чеснот педагога відносили мужність, талант, славу, активну діяльність, спрямовану на досягнення високих цілей: блага рідного краю, його захисту, піклування про розвиток освіти, культури свого народу, захисту віри предків.

Дотримуючись прогресивних педагогічних поглядів, П. Білецький-Носенко, І. Вагилевич, О. Духнович, В. Капніст, І. Котляревський, І. Орлай, відстоювали принцип народності у вихованні дітей. Просвітителі значну увагу приділяли вихованню патріотичних почуттів та дружби дітей різних національностей. Так, В. Капніст називав патріотизм і гуманізм метою виховання. Педагог-гуманіст І. Котляревський метою виховання вважав підготовку громадян, корисних Батьківщині й народу, освічених патріотів, борців проти кріпацтва [1].

Із середини XIX ст. виникають гуртки, об'єднання, товариства, сповнені прагнення поширювати освіту серед народу, пробуджувати його національну самосвідомість. Представники громад (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Лисенко, І. Нечуй-Левицький, О. Русов, М. Старицький, П. Чубинський), вважали, що засвоєння історії, культури відбувається з раннього дитинства. Саме тому в цьому процесі вирішальна роль відводиться сім'ї як головному соціальному інституту, бо саме в сім'ї здійснюється передача народних цінностей від одного покоління до іншого, тим самим забезпечується культурна спадковість [8].

Кінець XIX – початок XX ст. характеризується активним націоналістичним рухом у Закарпатті. Основна увага у громадянському вихованні цього періоду зосереджувалася на формуванні патріота-державника, якому притаманний національний та державницький патріотизм [2]. Вони вважали, що патріотизм – це інтегральна якість, що репрезентує собою сукупність обов'язків та служить консолідуючою силою всього народу.

Розглядаючи питання освіти і педагогічної думки початку XX ст., С. Русова переконувала в тому, що рідна національна школа – це перша політична і соціально-педагогічна вимога кожного народу, «який скидає з себе ланцюги, скидає ту кригу байдужості, якою було окуто його серце за часів утисків і пригноблення його вільної думки, його національної свідомості» [1]. Міцнішою нацією виявляється та, яка використовує у вихованні глибокі національні скарби. С. Русова вважала, що обов'язок людини не шукати захисту в світі, а виконувати свій громадянський обов'язок на рідній землі.

З 1912 року в Україні починають діяти молодіжні об'єднання «Січ», «Сокіл», «Пласт». Молодіжні організації намагались сформувати новий тип українця з притаманною йому фізичною досконалістю, витривалістю, високою моральністю, з розвиненим почуттям патріотизму і громадянської свідомості. За Генерального секретарства освіти було розроблено Проект концепції національного виховання, мета якої полягала у вихованні дітей у повазі до нового устрою України. Прогресивним напрямом в реалізації програми національного виховання було відродження національних традицій і звичаїв [1].

У радянські часи виховання патріотичних якостей підпорядковувалось потребам однієї комуністичної партії, де людина виступала не господарем своєї землі, а «гвинтиком», який легко замінити іншим. Нормативні документи цього періоду свідчать про те, що в цей час патріотизм роз-

глядався як готовність дітей, молоді та дорослих віддавати всі сили на розв'язання задач, що висувала влада. Результат виховання вбачався у безумовній відданості особистості інтересам партії [1]. Такі думки пронизували твори більшості педагогів цього періоду. Радянська педагогіка вимушена була знаходити в марксизмі-ленінізмі методологічну та загальнотеоретичну основу для розв'язання всіх проблем навчання, виховання і розвитку. Проте такі діячі, як А. Макаренко, В. Сухомлинський, С. Шацький, намагались відстоювати більш незалежну від тогочасної ідеології позицію патріотичного виховання.

В. Сухомлинський вважав, що виховання патріотичної свідомості, почуттів і переконань нерозривно пов'язане з розумовим, моральним, трудовим, ідейно-світоглядним, естетичним, емоційним становленням особистості. «Патріотичне виховання – це сфера духовного життя, яка проникає в усе, що пізнає, узнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується. Патріотизм як діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, як єдність думки і справи дуже складно пов'язаний з освіченістю, етичною, естетичною, емоційною культурою, світоглядною стійкістю, творчою працею» [10].

Звідси, на його думку, витікає важлива проблема критеріїв патріотичної вихованості: особливо сильно і яскраво патріотичні почуття і переконання виражаються в силі духу, у людській волі тоді, коли Батьківщина в небезпеці, в годину найтяжчих випробувань. Проте В. Сухомлинський наголошував на тому, що самі по собі слова дитини, підлітка, юнака про те, як він любить Батьківщину і готовий жертвувати заради неї, не завжди є справжнім критерієм патріотичної вихованості; мудрість вихователя полягає в тому, щоб ці слова вихованці не вимовляли безпристрасно і бездумно. Враховуючи це, він вважав, що абсолютно неприпустимо організовувати конкурси «Хто краще скаже (напише) про свої почуття любові до Батьківщини». «Немислима справа – вчити говорити про любов замість того, щоб учити любити. Взагалі треба особливо суворо і вимогливо торкатися понять і слів Вітчизна, доблесть, героїзм, подвиг, так само як і змісту тієї діяльності, яка вкладається у ці поняття і слова» [10].

Отже, педагогічна спадщина В. Сухомлинського, зокрема в царині національно-патріотичного виховання, має надзвичайно важливе значення в наш час.

Українська просвітницька спадщина знаходить своє відображення і в дослідженнях сучасних науковців, які сходяться на дум-

ці, що патріотизм виявляється перш за все в любові до Батьківщини, а патріотичне виховання є одними з важливих напрямів національного виховання. З патріотизмом органічно поєднується з національною самосвідомістю громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації і включає особисту ідентифікацію зі своєю нацією, віру в її духовні сили та майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією. Розуміння патріотичного виховання як складової національного виховання передбачає виокремлення із загальної стратегії мети та завдань патріотичного виховання. Аналіз різних підходів науковців до визначення поняття патріотизму дав змогу виокремити такі аспекти цього явища:

1) патріотизм як почуття: ставлення до Батьківщини, народу, суспільства, моральне почуття, обумовлене світоглядом людини, її приналежністю до етнічної спільноти;

2) патріотизм як один із потужних і постійних мотивів соціальної діяльності;

3) патріотизм як система поглядів, ідей, що є результатом засвоєння культури, традицій, звичаїв свого народу;

4) патріотизм як безпосередній прояв любові до Батьківщини у вчинках людей, діяльнісна самореалізація на благо Вітчизни.

Висновки з проведеного дослідження. Аналіз сучасних поглядів науковців дає підстави констатувати, що існує достатня кількість досліджень з патріотичного виховання школярів, з одного боку, а з іншого – що наявні істотні проблеми, які склалися в цій сфері. В сучасних умовах готовність і здатність держави проводити політику в напрямі патріотичного виховання громадян залежить від ставлення до ряду актуальних питань: визначення смислових концепцій національної ідеї як частини загальнонаціональної ідеології; науково-педагогічні проблеми, а саме формування і розвиток

систем патріотичного виховання в освітніх установах, вдосконалення змісту та методики патріотично зорієнтованого виховного та освітнього процесів, оптимізація структури та управління соціально-педагогічним простором патріотичного виховання; формування патріотичних ціннісних орієнтацій і їхньої основи – ідеалів у дітей та молоді; зміст та методи діагностики патріотичного виховання, його критерії та показники; місце та роль сім'ї в патріотичному вихованні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артемова Л. Історія педагогіки України: [підручник для вищих педагогічних навчальних закладів] / Л. Артемова. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
2. Бенца О. Громадянське виховання сучасної молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919–1939 роки) / О. Бенца. – Дрогобич: Коло, 2004. – 232 с.
3. Бех І. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Бех, К. Чорна // Шкільний світ. – 2007. – № 13. – С. 2–12.
4. Журецький Я. Взаємодія сім'ї і школи у прилученні учнівської молоді до української національної культури (на матеріалах Південного регіону України): дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Я. Журецький. – К., 1998. – 182 с.
5. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Педагог. газета. – 2000. – № 6 (72). – С. 6.
6. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді: Додаток до Наказу Міністерства освіти і науки України від 16 червня 2015 року № 64.
7. Мосіяшенко В. Українська етнопедагогіка: [навчальний посібник] / В. Мосіяшенко. – 2-ге вид. – Суми: ВТД «Універ.книга», 2008. – 176 с.
8. Радул О. Історія педагогіки України Х – XVII ст.: Персоналії / О. Радул. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005 – 238 с.
9. Ричка В. За літописним рядком: історичні оповіді про Київську Русь / В. Ричка. – К.: Радянська школа, 1991. – 206 с.
10. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5 т. / В. Сухомлинський; за ред. В. Ковальчук. – К.: Радянська школа, 1976–. – Т. 1.: Проблема виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. – 1976. – 654 с.